

WILHELM RADLOFF VE TÜRK DİYALEKTLERİ SÖZLÜĞÜ

PROF. DR. HASAN EREN

1. Wilhelm Radloff, Türkoloji alanında birçok eser vermiştir. *Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme* (1866-1907); *Phonetik der nördlichen Türkssprachen* (1882 [1883]); *Aus Sibirien. Lose Blätter aus dem Tagebuch eines reisenden Linguisten* (I-II, 1884); *Das türkische Sprachmaterial des Codex Cumanicus* (1887); *Kudatku Bilik. Facsimile der uigurischen Handschrift der K.K. Hofbibliothek in Wien* (1890); *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bäläsagun* (I, 1891, II, 1900 - 1910); *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* (I-IV, 1893-1911); *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei* (1895)... gibi.

Proben der Volksliteratur der türkischen Stämme adlı dizinin I. bölümü 1866'da (*Die Dialecte des eigentlichen Altai: der Altaier, Teleuten, Lebed-Tataren, Schoren und Sojonen*), II. bölümü 1868'de (*Die Abakan-Dialecte [der Sagsaische, Koibalische, Katschinzische], der Kysyl-Dialect und der Tscholym-Dialect [Küarik]*), III. bölümü 1870'te (*Kirgisische Mundarten*), IV. bölümü 1872'de (*Die Mundarten der Barabiner, Taraer, Toboler und Tümenischer Tataren*), V. bölümü 1885'te (*Der Dialect der Kara-Kirgisen*), VI. bölümü 1886'da (*Der Dialect der Tarantschi*) çıkmıştır.

Bu dizinin VII. bölümü 1896'da yayımlandı (*Die Mundarten der Krim*).

Proben dizisinin 1899'da çıkan VIII. bölümü (*Mundarten der Osmanen*), Ignác Kúnos'un eseridir. X. bölümü (*Nareçija bessarabskih gagauzov*) V. Moşkov'un eseri olarak çıktı (1904). Son olarak 1907'de çıkan IX. bölümü (*Nareçija urjanhajcev [sojotov], abakanskih tatar i karagasov*) ise N. F. Katanov'un eseridir.

Radloff'a borçlu olduğumuz bu eserlerin büyük bir bölümü bu gün büsbütün eskimiş veya her bakımdan aşılmıştır. Bu eserler arasında ara sıra başvurduğumuz birtakım yayınlar da vardır. *Proben* dizisi gibi.

Ancak son 60-70 yıl içinde büyük bir gelişmeye tanık olduğumuz Türkoloji alanında Radloff'un *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte* adlı antsal sözlüğünün aşılamadığı açık bir gerçektir.

2. Radloff'un sözlüğü Türk diyalektleri alanında çıkan ilk karşılaştırmalı sözlük denemesi değildir. Ondan yirmi yıl önce Ermeni asıllı Rus Türkologu

Lazar Budagov *Sravnitel'nyj slovar' turecko-tatarskih narečij* adlı eserini yayımlamıştı (I, 1869, II, 1871). "Lügat-i Türki" başlığı altında çıkan bu sözlük birçok bakımdan Radloff'a örnek olmuştur.

Eski Türk diyalektleri olarak Budagov sözlüğünde Uygurca, Çağatayca ve Osmanlıca yer almıştır. Budagov'un Uygurca adını verdiği dil, daha çok *Kutadgu Bilig*'in dilidir. Yazarın "Uygurca" verileri, bu eserin H. Vámbéry'nin *Uigurische Sprachdenkmäler und das Kudatku Bilik* (Innsbruck 1870) adlı baskısından alınmıştır. (Vámbéry'den yaklaşık yirmi yıl sonra Radloff da *Kutadgu Bilig*'in yeni baskısını yapacaktır: *Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass-Hadschib aus Bäläsagan*. Teil 1, 1891, Teil 2, 1900-1910). Budagov, Ming çağından (1368-1644) kalmış Geç Uygurca-Çince sözlüğü de kullanmıştır. Yazar, bu sözlüğün Julius von Klaproth (*Abhandlungen über die Sprache und Schrift der Uiguren*. Paris 1820) baskısından yararlanmıştı.

Budagov'un Çağatayca kaynakları arasında Rabguzi'nin *Kıyasü'l-enbiyâ* adlı eseri yer almaktadır. Bu günkü terminolojiye göre, Rabguzi'nin eserinde kullanılan dil Hârezm Türkçesi sayılmaktadır. Budagov, bu eserin 1859'da Kazan'da çıkan İl'minskiy baskısını kullanmıştır. Bundan başka, Budagov'un Nevaî'nin *Mühakemetü'l-lügateyn*'ini, Babur'un *Baburname*'sini, Ebülgazi'nin *Şecere-i Türk*'ünü ve anonim *Sirâcü'l-kulûb*'u kullandığını görüyoruz. Yazar, *Mühakemetü'l-lügateyn*'in 1841 baskısından yararlanmıştı. *Baburname*'yi İl'minskiy 1857'de Kazan'da yayımlamıştı. *Şecere-i Türk*'ü ise 1825'te Kazan'da Christian Martin Joachim Frachn baskıya vermişti. *Sirâcü'l-kulûb* ise 1864'te Kazan'da çıkmıştı. Budagov, Nevaî'nin eserlerindeki Çağatayca sözleri içine alan ve asıl adı bilinmeyen *Abuşka* sözlüğünü de kullanmıştır. V.V. Vel'yaminov-Zernov'un *Slovar' dżagatajsko-tureckij* başlıklı *Abuşka* baskısı 1869'da çıkmıştı. Bunlardan başka, yazar Kalküta'da 1820'de yayımlanan Çağatayca-Farsça sözlükten de yararlanmıştı. Evrengzib'in sarayında yetişen Fazlullah Han'ın bu eseri bilim çevrelerinde "Kalküta sözlüğü" olarak tanınmıştır. Ne yazık ki Çağataycaya yabancı olan Abdurrahim'in yaptığı baskı, yanlışlarla doludur. Ayrıca, Budagov, H. Vámbéry'nin *Çagataische Sprachstudien* (Leipzig 1867) adlı eserini de kullanmıştır. Bütün bu kaynaklar yanında Budagov'un sözlüğünde, Mirzâ Mehdî Han'ın 1758-1759 yıllarında yazdığı *Senglah* adlı eserinden alınmış birtakım Çağatayca veriler de göze çarpıyor. Yazar, bu verileri J. Th. Zenker'in *Dictionnaire turc-arabe-persan* (I-II, 1866-1876) başlıklı sözlüğünden aktarmıştır. Zenker, Quatremère'in topladığı Çağatayca verileri değerlendirmişti.

Osmanlıcaya gelince: Budagov, Asım efendinin *Kamus* (Fîrûzâbâdî) çevirisini, Hasan Şu'ûrî'nin *Ferheng-i Şu'ûrî*'sini, Şeyhülislâm Mehmed Es'ad efendinin *Lehçetü'l-lügat*'ini kullanmıştır.

Bunlardan başka, Budagov, Alexandre Handjeri'nin *Dictionnaire français-arabe-persan et turc* (3 cilt, Moskova 1840-1841) başlıklı sözlüğünden yarar-

landığını bildiriyor. Ayrıca, ara sıra Meninski'nin *Thesaurus*'unu, J. D. Kieffer ve Th. Xavier de Bianchi'nin sözlüklerini kullandığı anlaşılıyor. Son olarak, yer yer J. W. Redhouse'un sözlüğüne başvurduğu göze çarpıyor.

Yaşayan Türk diyalektlerine gelince : Budagov, Troyanski'nin Tatarca (Kazan) sözlüğünden yararlandığı gibi, İosif Giganov'un Tobol Tatarcasına ilişkin sözlüklerini de değerlendirmiştir. Bunlardan başka, Budagov'un sözlüğünde Azerî, Mişerce, Başkurtça, Kazakça ("Kir."), Tatarca (Kırım), Kumukça, Nogayca, Türkmençe, Altayca ve Tatarca (Sibirya) veriler yer almıştır. Altayca veriler, Radloff'un 1866'da çıkan *Proben*'inden seçilmiştir. Budagov'un, *Proben*'in 1868'de çıkan II. cildini kullandığı da anlaşılıyor.

Budagov'un "Türk-Tatar Dialektlerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü" bu güne değin bilimsel değerini büsbütün yitirmemiştir. Bu bakımdan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Bilimler Akademisi 1960'ta bu sözlüğün 2. baskısını yapmıştır. Andrey N. Kononov, bu baskının başında yer alan yazısında, Budagov'un "Türk-Tatar Dialektlerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü"nü Türk sözlük yazarlığı tarihinde derin bir iz bıraktığını vurgulamıştır. Kononov, 1974'te yayımladığı bir eserinde de (*Biobibliografičeskij slovar' otečestvennyh tjurkologov. Dooktjabr'skij period. Moskova 1974, yeni bas. 1989*) Budagov sözlüğünün bu güne değin bilimsel değerini yitirmediğini dile getirmişti (131. s., yeni bas. 54. s.).

İşte Radloff, "Türk Dialektleri Sözlüğü Denemesi" adını verdiği sözlüğünü yazarken Budagov'un sözlüğünü örnek olarak göz önünde tutmuştur. Budagov'un kaynakları arasında saydığı eserlerin büyük bir bölümünü Radloff da kullanmıştır.

3. Radloff, Türk diyalektleriyle ilgili çalışmalarına 1859 yılında başlamıştı. Başlangıçta Altay ve Batı Sibirya Türklerinin dilleri üzerinde çalışan Radloff, daha sonra Kırgız (yeni terminolojiye göre Kazak), Kara Kırgız (yeni terminolojiye göre Kırgız), Tatar, Başkurt diyalektleriyle uğraşmıştı. Ayrıca, Kırım Tatarlarının ve Karayların dillerini de araştırmıştı. Radloff, bütün bu gezi ve çalışmaları sonunda topladığı dil ve folklor örneklerini 1866'dan başlayarak *Proben* dizisinde yayımlamıştı.

Radloff, başlangıçta "sözlük" adını verdiği eserini sonradan "sözlük denemesi" olarak adlandırıyordu. Yazar, bu "sözlük denemesi"nde yalnız kendisinin topladığı sözlere yer vermek istiyordu. Daha açık bir deyişle, bu sözlüğü daha çok *Proben*'de topladığı örneklerin açıklanmasında kullanılacak bir yardımcı eser olarak ortaya koymayı düşünüyordu. 1864-1867 yılları arasında sözlüğünü yaşayan diyalektlerden özel olarak topladığı veriler yanında yazılı kaynaklardan alınma birtakım bilgi ve verilerle bütünleşmişti. Örnek olarak, misyonerlerin sözlüklerinde tespit edilen verileri değerlendirmiş, ayrıca İ. N. Il'minski'nin Kazakça örneklerini ve İosif Giganov'un Tatarca (Tobol) sözlerini de eserine katmıştı.

1869-1871 yılları arasında Lazar Budagov'un "Türk-Tatar Diyalektlerinin Karşılaştırmalı Sözlüğü"nün çıkması üzerine Radloff'un sözlüğü yeni bir biçim ve kapsam almıştır. Radloff artık yalnız yaşayan Türk diyalektleriyle yetinmeyerek, ayrıca Osmanlı Türkçesi ve Çağatayca gibi Türk yazı dillerini de sözlüğünde değerlendirmeye başlamıştır. Bu bakımdan yazar, belli başlı Osmanlıca ve Çağatayca sözlükleri kullanmıştır. Çağatayca sözlükler arasında "Kalküta sözlüğü" diye adlandırılan eseri kullandığı göze çarpıyor. Bunun gibi, Zenker'in *Dictionnaire turc-arabe-persan* (1866-1876) adlı sözlüğü, Vámbéry'nin *Čagataische Sprachstudien* adlı eseri ve Pavet de Courteille'in *Dictionnaire turk-oriental* adlı sözlüğü de Radloff'un sözlüğüne kaynaklık etmiştir.

Bu sözlüklerde birçok yanlış veri geçtiğini biliyoruz. Özellikle Şeyh Süleyman efendinin *Lügat-i Çağatayî ve Türkî-i Osmanî* (İstanbul 1298/1882) adlı sözlüğü yanlış verilerle doludur. Bu sebeple, Radloff sözlüğünde geçen bütün Çağatayca verileri dikkatle değerlendirmek gerekir.

Budagov gibi, Radloff da Çağatayca yanında "Uygurca" eserlere büyük ağırlık vermiştir. Radloff bu bakımdan daha çok *Kutadgu Bilig* üzerinde durmuştur. Onun yaşadığı çağda *Kutadgu Bilig* "Uygurca" bir eser sayılıyordu. Ne yazık ki Radloff, bu eserin ses yapısı üzerine büsbütün yanlış bir anlayışa saptanmıştı. Bu sebeple, sözlüğün "Uygurca" veya "K. B." verileri özellikle ses açısından yanlıştır. Radloff'un bu konudaki görüşlerini Vilhelm Thomsen "Sur le système des consonnes dans la langue ouigoure" (*Keleti Szemle* II, 1901, 241-259. s.) başlıklı yazısında gözden geçirmişti. Eski Türk yazıtlarının çözümünü borçlu olduğumuz Danimarkalı büyük dil bilgininin ortaya koyduğu gözlem ve düzeltmeleri sonradan Radloff da kabul etmiştir.

1880'de Géza Kuun, Budapeşte'de *Codex Cumanicus* adlı bir eser yayınladı. 1303-1360 yılları arasında yazıldığı anlaşılan bu eser, Kumanların diline ilişkin Lâtin yazısıyla yazılmış en eski anıttır. Radloff 1886-1887 yıllarında bu eser üzerinde çalışmaya başlamış ve *Codex Cumanicus*'u dil yönünden değerlendirmiştir. Yazar, *Codex Cumanicus*'un dili ile Batı Karayların dili arasında derin bir benzerlik bulunduğunu gözlemişse de, *Codex Cumanicus*'un Budapeşte'de çıkan baskısından birçok yanlış veriyi sözlüğüne aktarmaktan kendini kurtaramamıştır. Bu açıdan Radloff sözlüğünde *Codex Cumanicus*'tan alınma verilerin düzeltilmeye muhtaç olduğunu vurgulamak gerekir.

Géza Kuun Kumanlara karşı büyük bir ilgi duymuştur. *Codex Cumanicus*'un ilk baskısı bu ilginin ürünüdür. Bu gün Kumancaya ilişkin en değerli anıt sayılan *Codex Cumanicus*'un elimizde yeni bir baskısı vardır. Kaare Grönbech'e borçlu olduğumuz bu baskı *Monumenta Linguarum Asiae Maioris* dizisinin I. kitabı olarak çıkmıştır (1936). Grönbech daha sonra bu yazmanın sözlüğünü de yayınladı (*Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. 1942). Bununla birlikte, Macar Bilimler Akademisi *Codex Cumanicus*'un Géza Kuun baskısını 1981'de yeniden yayınladı. (Bu baskının

başında Lajos Ligeti'nin "Prolegomena to the Codex Cumanicus" başlıklı bir yazısı vardır.)

Daha sonraki yıllarda Radloff Altın Ordu hanlarından kalma yarlıklarla uğraşmış, Sultan Veled'in *Rebabname*'sini eski Anadolu Türkçesi açısından değerlendirmiştir. Radloff'un bu yoldaki bütün çalışmaları bu gün eskimiştir.

1891'de yaptığı Moğolistan gezisi üzerine Radloff eski Türk yazıtlarıyla uğraşmaya başlamış, bu yolda birçok yayın yapmıştır. Onun bu alandaki yayınları da artık ekimiştir.

4. Radloff sözlüğü eksiksiz bir eser midir?

Bildirimde Radloff sözlüğünün birtakım eksiklerinden söz ettim. Radloff'un o zamana değin gözden uzak kalmış, araştırmacıların el sürmediği birtakım Türk diyalakt ve ağızlarını gün ışığına çıkardığı göz ardı edilemez. Ancak, onun Yakut ve Çuvaş diyalaktleri karşısındaki tutumu kolay kolay tasvip edilemez.

Radloff'un sözlüğünü yazmaya başladığı yıllarda Otto von Böhlingk'in *Über die Sprache der Jakuten* (2 bölüm, 1851) başlıklı klâsik eseri çıkmış bulunuyordu. Çağdaş Türk diyalaktleri arasında özel bir yer tutan Yakutçaya sözlükte yer verilmemiştir. Sözlükte bu diyalakte ilişkin ancak birkaç veri geçmektedir. Bunun gibi, Çuvaş diyalakti de Radloff sözlüğünde yer almamıştır. Radloff, Çuvaşlara ve Çuvaş diyalaktine ilişkin görüşlerini *Phonetik der nördlichen Türksprachen* adlı eserinde açıklamıştı (116.§). Onun bu yoldaki görüşlerini G. J. Ramstedt "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen" (*Journal de la Société Finno - Ougrienne XXXVIII*, 1, 1922, 1-34. s.) başlıklı çalışmasında gözden geçirerek düzeltmiştir.

Radloff'un Çuvaşçayı Türkleşmiş bir Fin-Ugor dili sayması şaşılacak bir şeydir. Julius Klaproth 1828'de "Comparaison de la langue des Tschouvaches avec les idiomes turks" (*Journal Asiatique* 1828, 237-246. s.) başlıklı yazısında ve Wilhelm Schott 1843'te *De lingua Tschuwaschorum* adlı tezinde Çuvaşçanın bir Türk diyalakti olduğunu ortaya koymuşlardı. Radloff'un Türk diyalaktleri sözlüğü üzerinde çalışmaya başladığı yıllarda Çuvaşça bir sözlük çıkmamıştı, ama N. İ. Aşmarin, 1898'den başlayarak bu diyalakt üzerinde birtakım yayınlar yapmaya başlamış bulunuyordu. Onun *Bolgary i çuvaşi* adlı eseri 1902'de çıkmıştı. Aşmarin'in Çuvaşça sözlüğünün 1 ve 2. fasikülleri 1910-1912'de yayımlanmıştı. Bu büyük sözlüğün yeni baskısı 1928-1950 yılları arasında yapılmıştı. Bunun gibi, Edward Piekarski'nin Yakutça sözlüğü de 1907-1930 yılları arasında çıkmıştı.

Şu son 40-50 yıl içinde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliğinde Türk diyalaktlerine ilişkin birçok sözlük yayımlandı. Örnek olarak, yaklaşık 47 000 maddelik bir Kara Kalpakça sözlük çıktı. K. K. Yudahin'in aşağı yukarı 40 000 kelimeyi içine alan Kırgızca sözlüğü yayımlandı. Son yıllarda Nogayca, Başkurtça, Kazakça, Tatarca, Karayca, Altayca, Hakasça, Balkarca sözlükler de çıktı.

Sözü uzatmamak için eski yazıt ve anıtlara ilişkin sözlükleri saymayacağım. Yalnız *Divanü Lügati't-Türk* ü anmakla yetineceğim.

Bu yeni yayınlardan sonra Radloff sözlüğü birçok bakımdan eskimiştir.

5. İşte Türkoloji alanındaki bu gelişmeleri göz önüne alan uzmanlar, uzun yıllardan beri Radloff sözlüğünün yeni baskısından söz etmeye başladılar. 1926'da Bakû'de toplanan I. Türkoloji Kongresinde bu sözlüğün yeni baskısı konusunda bir karar alındığını da biliyoruz.

Doğal olarak, bu baskının yeni veri ve katkılarla bütünlenmesi düşünülüyordu. Orta Asya Türk tarihinin büyük uzmanı Wilhelm Barthold, 1926'da Türkiyat Enstitüsünde Orta Asya Türk tarihi üzerine dersler verdiği sırada bu konuda Türk bilim çevreleriyle görüşmelerde bulunmuştu. Barthold, *Türkiyat Mecmuası*'nda "Radloff'un "Lügati"ni Yeniden Neşir Meselesi" başlıklı küçük bir yazı da yazmıştı. Türkiyat Enstitüsü müdürlüğü (Prof. Fuad Köprülü), Barthold'un yazısına bu öneriyle ilgili olarak bir not eklemişti: "Türkiyat Enstitüsü böyle bir teşebbüse iştirak etmeye memnuniyetle amade olduğunu bildirmiştir."

Barthold, yazısında Radloff sözlüğünün Türk dili açısından büyük bir değer taşıdığını vurgulamış, bu anıtsal eserin yeni baskısının Türk dili araştırmaları yönünden büyük bir kazanç olacağını dile getirmişti. Büyük tarihçi, sözlüğün birçok bakımdan düzeltilmeye muhtaç olduğunu da belirtmişti. Ne var ki yazar, Çuvaşça ve Yakutça gibi iki Türk diyalektinin bu sözlükte yer almadığını her nedense göz ardı etmişti.

16 Şubat 1927'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Bilimler Akademisi W. Radloff'un Türk diyalektleri sözlüğünün yeni baskısını düzenlemek üzere özel bir komisyon kurmuştu. Komisyon üyeleri arasında Barthold, Piekarski, Kraçkovskiy, Samoyloviç, Malov, Yudahin, Dmitriev gibi Türkolog ve bilginler yer almıştı. Tanınmış Rus Türkologu A. N. Samoyloviç, bu baskı konusunda yazdığı raporda, eski ve yeni Türk diyalektleri alanında yapılan yeni yayınları bir sözlükte toplamanın güçlüğü üzerinde durmuş, bu çalışmaların bir *étymologique* sözlük biçiminde düşünülmesi gerektiğini dile getirmişti. "Bu durum karşısında -diyordu Samoyloviç- Radloff'un "Türk Diyalektleri Sözlüğü Denemesi" değerini uzun zaman sürdürecektir."

Radloff sözlüğünün düzeltilerek bütünlendikten sonra yeniden bastırılmasıyla ilgili çalışmalar olumlu bir sonuç vermemişti.

Samoyloviç'in yazısı "Pereizdanie "Opyta slovarja tjurkskih nareçij" V. V. Radlova" (*Izvestija Akademija Nauk SSSR* VI. seri, XXI, 1927, 1688-1694. s.) başlığı altında çıkmıştı. Radloff sözlüğünün yeni baskısını yayımlamak üzere kurulan komisyonun toplantı tutanağını İ. İ. Umnyakov yayımlamıştı (*Annotirovannaja bibliografija trudov akademika V. V. Bartol'da*, Moskova 1976. 132-133. s.).

Samoyloviç, "Ob "Opyte slovarja tjurkskih narečij" akademika V. V. Radlova i o proekte ego pereizdanija" (*İzvestija Vostočnogo fakul'teta Azerbajdžanskogo gosudarstvennogo universiteta, Vostokovedenie*, 3. cilt, Bakü 1928, 1-6. s.) başlıklı yazısında da bu sorunu işlemiştir.

Ne yazık ki bütün bu tasarı ve girişimlerin bir türlü gerçekleşemediğini gözlüyoruz. Bu durum karşısında Türkoloji çevrelerinde duyulan büyük ihtiyacı karşılamak üzere Omeljan Pritsak 1960 yılında sözlüğün yeni baskısını yaptı.

Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Bilimler Akademisi Lazar Budagov'un yukarıda adını andığımız sözlüğünün yeni (2.) baskısını 1960'ta yayımlamıştı. Akademi 1963-1964 yılları arasında da Radloff sözlüğünün yeni baskısını çıkardı.

Böylelikle 1893-1911 yılları arasında çıkan ve Türkoloji çalışmalarında en çok kullanılan bu anıtsal sözlüğün yeni baskıları, bilim çevrelerinde yıllardan beri duyulan ihtiyacı karşılamıştır.

A. N. Kononov, Budagov sözlüğünün yeni baskısına yazdığı ön sözde bu sözlüğün değeri üzerinde durmuştu. Yazar, Budagov sözlüğünün özellikle "Çağatayca" adını verdiğimiz dilde yazılan eserler için yararlı bir kaynak olduğunu dile getirmişti.

Ancak, Radloff sözlüğünün yeni baskısında bir açıklama veya değerlendirilmeye yer verilmemiştir. Buna karşılık Omeljan Pritsak, Hollanda'da çıkan baskıya ayrıntılı bir ön söz yazmıştı (V - XXVII. s.). Yazar, ön sözde Samoyloviç'in yukarıda saydığı yazısının Almanca çevirisini de vermişti.

Değerli çalışma arkadaşım, Radloff sözlüğünün yeni baskısında karşılaşılan sorun ve güçlükleri özet olarak verdikten sonra, bu sözlüğün Türkolojinin "kahramanlık" dönemi sayılan Radloff döneminin bir eseri olduğunu vurgulayarak "eski" Radloff'la yetinmekten başka bir yol kalmadığını açıklamıştı.

Bilimsel çalışmalarda bu eserin daha uzun süre ana kaynak olarak kullanılabacağı açık bir gerçektir. Bu açıdan onun sağlam yanları yanında zayıf yanlarını da bilmek gerekir. Pritsak'ın belirttiği gibi, bu güne değin Türkolojinin bu ana kaynağı üzerine bir monografi yazılmamasına akıl erdirilemez. Bu sözlüğe her gün birçok kez el atanlar arasında kaç kişi I. ciltte geçmeyen kısaltmaları bilmektedir? Ve Radloff'un yazılı kaynaklarının gerçek değeri üzerine açık bir fikre sahip olan çalışma arkadaşlarımız kaç kişidir? Başka disiplinlerin uzmanlarından, sözlükte geçen her şeyi geçerek kaç sayanları hesaba katmayalım...

Bu sorunların tartışılmasının uzun süreceğini bildiren Pritsak, toplanacak materyalin çok yer tutacağını göz önüne alarak yayın eviyle yaptığı anlaşma üzerine bu çalışmayı *W. Radloff's 'Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte', seine Quellen und deren Wert* başlığı altında baskıya vermeyi kararlaştırdığını söylüyor.

Son olarak Pritsak, Samoyloviç'in bir önerisinin bu gün de güncelliğini sürdürdüğünü dile getirmişti: Sözlüğün Almanca (veya Rusça) dizini...

Pritsak, Societas Uralo-Altica'nın bu çok yararlı ödevi gerçekleştirmek için çalıştığını bildirerek ön sözüne son vermişti.

Societas Uralo-Altica'nın, Samoyloviç'in dileğine uyarak üzerinde çalıştığı Almanca dizin, 1969'da A. von Gabain ile W. Veenker'in çabalarıyla yayımlandı ("Radloff". *Index der deutschen Bedeutungen*. Wiesbaden 1969).

Samoyloviç'in eski önerisinin gerçekleşmesi üzerine kazandığımız bu dizin, Türk dili alanındaki çalışmaları büyük ölçüde kolaylaştırmıştı.

6. Benim bildiğime göre, Pritsak'ın Radloff sözlüğünün kaynakları üzerine yazmayı tasarladığı çalışma bu güne değin çıkmadı.

Radloff'un sözlüğü ve kaynakları üzerine bu güne değin özel ve toplu bir çalışma yapılmamışsa da, sözlükte göze çarpan yanlışlar, eksikler, tutarsızlıklar ara sıra dile getirilmiştir. Örnek olarak, W. Bang'ın yazı ve yayınları bu yolda birtakım düzeltmelerle doludur. Tanınmış Alman Türkologu, *Proben* dizisindeki örnekler üzerinde titizlikle durduğu gibi, *Sözlük*'te geçen yanlış verilerle de uğraşmıştı...

Pritsak, Radloff sözlüğünün yeni baskısına yazdığı ön sözde yazarın yararlandığı Çağatayca sözlükleri gözden geçirmişti. Ancak, benim "Çağatay Lûgatleri Hakkında Notlar" (*A. Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* VIII, 1950, 145-163. s.) başlıklı yazım değerli çalışma arkadaşımın gözünden kaçmıştır. O yazımda eski Çağatay sözlüklerini değerlendirmiş ve özellikle Radloff sözlüğünde gözüme çarpan birtakım yanlış verileri düzeltmişim. Yazımda bildirdiğim gibi, József Thúry, *A "Behdset-ül-Lugat" czümü csagatáj szótár* (Budapest 1903) başlıklı çalışmasında Çağatay sözlüklerinde geçen yanlış verilere değinerek ilginç birtakım örnekler vermişti.

Eski yazımda Thúry'nin düzeltmelerine ek olarak yeni birtakım örnekler vermişim. Bu düzeltmeleri yaparken Thúry'nin bile ara sıra yanlış olduğunu gözlemişim.

Thúry'nin bu çalışması 1903'te çıkmıştı. O sırada Radloff sözlüğünün baskısı sona ermemişti. Bu sebeple, Macar Türkologu, Radloff sözlüğünün ancak bir bölümünü gözden geçirmişti.¹

7. Eski yazımda Çağatayca sözlüklerde gözüme çarpan yanlış verilerin ancak küçük bir bölümü üzerinde durmuşum. Bu düzeltmeleri yaparken daha

¹ A. K. Borovkov'un "Zur Geschichte der Wörterbücher des Cagataischen" (*Wissenschaftliche Zeitschrift der Martin - Luther Universität X*, 1961, 1357 - 1362. s.) başlıklı yazısını bu güne değin göremedim. Orta Asya Türkçesine ilişkin değerli çalışmalar yapmış olan yazarın bu yazısında Çağatay sözlükleri konusunda ilginç bilgiler verdiğini sanıyorum.

çok Radloff sözlüğünde yer alan yanlış Çağatayca verileri sıralamıştım. Yoksa Zenker, Budagov, Pavet de Courteille ve Şeyh Süleyman efendi gibi yazarların Çağatayca sözlüklerinde gördüğüm bütün yanlış verilerin gözden geçirilmesi ve düzeltilmesi çok uzun sürerdi. En çok kullanılan bir kaynak olarak Radloff sözlüğünde geçen bütün yanlış verilerin toplanması ve tartışılması da bir yazıya sığdıramazdı.

Radloff sözlüğünde yer alan düzeltilmeye muhtaç Çağatayca verilerden açmışken yeni ve ilginç birtakım örnekler daha verebilirim.

Anadolu Türkçesinde taştan veya ağaçtan yapılmış büyük havana verilen *dibek* adının kökeni üzerinde dururken (Dibek. *Türk Dili* XXX, 1974, 761-764. s.) eski ve yeni Türk diyalektlerinde 'dibek' olarak kullanılan adları toplamıştım. Ancak o yazımı yazarken Çağatayca *oğur* adı üzerinde durmamıştım. Çünkü bu adın Moğolca bir alıntı olduğunu biliyordum.

Radloff, Çağatayca *oğur* اوغور adının 'ein hölzerner Mörser' olarak kullanıldığını bildirmiştir. Ona göre, Doğu Türkçesinde (Türkî) *de oğur* biçimi kullanılmaktadır. Radloff *oğur* yanında *oğurça* اوغورچه 'ein kleiner hölzerner Mörser' biçimini de vermiştir. Bundan başka, Vámbéry'nin *Çağataische Sprachstudien*' inden *Oğurçalı* اوغورچالی boy adını da aktarmıştır ('die Oğurtschaly, ein Stamm der Jomud-Turkmenen').

Sözlüğün başka bir yerinde Çağatayca *oğuz* اوغوز 'ein hölzerner Mörser' biçimi göze çarpıyor. Radloff bu veriyi Pavet de Courteille'in *Dictionnaire turk-oriental*'inden aldığını bildirmiştir. Gerçekten bu sözlükte *oğuz* 'mortier de bois' olarak verilmiştir.

Çağataycada gördüğümüz bu biçimlerin Moğolcadan geçtiği anlaşılıyor.

L. Ligeti, "O mongol'skih i tjurkskih jazykah i dialektah Afganistana" (*Acta Orientalia Hungarica* IV, 1954, 93-117. s.) başlıklı yazısında¹ Afganistan'da konuşulan Tacik diyalektlerinde Türk ve Moğol dillerinden alınma birçok söz kullanıldığını dile getirmişti (110. s. 30. not). Yazar, L. Bogdanov'un "Stray notes on Kabuli Persian" (*Journal and Proceedings of the Asiatic Society of Bengal, New Series, Vol. XXVI, 1930, 1-123. s.*) başlıklı yazısında (117. s.), Kâbil Tacikçesinde *uğur* 'mortar' olarak kullanıldığını bildirdiği sözü Kâbil'de *oğor* diye işittiğini yazmıştı. G. Morgenstierne (*Frontier Languages* I, 232) Paraçi dilinde *oğur* biçiminin kullanıldığını bildirmişti. Ligeti, kendi gözlemlerine dayanarak Hazaraların *oğor* ve *oğur* biçimlerini kullandıklarını bildirdikten sonra, Çağatayca *oğur* biçimini vermişti. Ayrıca, Radloff'un verdiği *oğur* biçimi yanında Pavet de Courteille'in saydığı *oğur* 'mortier de bois' (68. s.) biçimini de aktarmıştı. Son olarak, Ligeti Moğolcada *oğur*, *oğuur* 'morti-

¹ Bu yazının Macarcası "Afganisztan mongol és török nyelvei" (*A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* III, 231-248. s.) başlığı altında çıkmıştı.

er, vase à piler, moulin à pilons' biçimi yanında *ağur* biçiminin geçtiğini de belirtmişti. Onun bildirdiği gibi, bu biçim Sartçada da *ağır* olarak saklanmıştı.

Ligeti'nin saydığı verileri Yeni Uygurca *oğu* biçimiyle bütünleyebiliriz. Moğolca *uğur* Kalmukçada bu gün *ür* 'hölzerner Mörser' olarak kalmıştır (G. J. Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki 1935. 454 b). Ramstedt, Moğolca *oğur*'ün Türkçe karşılığı olarak Çağatayca *oğur* ve *uğuz* biçimlerini vermişse de, *oğur* ve *uğuz* biçimleri arasındaki benzerlik üzerinde özel olarak durmamıştı. Anlaşılan büyük bilgin, *oğur* ve *uğuz* biçimlerini bir *rhotacisme* örneği olarak değerlendirmişti. Ligeti, Kalmukça *ür* biçimini saymış, ancak G. J. Ramstedt'in verdiği Çağatayca *oğur* ve *uğuz* biçimleri arasındaki ilişki üzerinde durmamıştı.

Gerhard Doerfer (*Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. II, Wiesbaden 1965) Çağatayca *oğur* biçimi üzerinde durmuş (603. madde), ancak Radloff'un verdiği Çağatayca *oğuz* ve *uğuz* biçimlerini göz önüne almamıştı.

A. Róna-Tas, "Obščee nasledie ili zaimstvovanija" (*Voprosy Jazykoznanija* 2, 1974, 31-45. s.) başlıklı yazısında, Moğolca *uğur*'ün Protobulgarca *uğur*'dan geldiğini yazmıştı. Onu göre, Protobulgarca *uğur*, Prototürkçe *uğuz*'dan kaynaklanmıştır. Bu sonuncu biçim de Türkçe *uğmak* 'doğramak; kırmak, övütmek' kökünün bir türevidir.

Değerli çalışma arkadaşımın açıklaması ilk bakışta ilginçtir. Ne var ki bu açıklamaya katılmak güçtür.

Róna-Tas, Moğolca *uğur* biçiminden yola çıkmıştır. Oysa Moğolcada bu sözün *oğur*, *oğuur* olarak geçtiğini gördük. Ayrıca, *Moğolların Gizli Tarihi*'nde *a'ur* biçiminin geçtiğini biliyoruz. Bu biçimin *ağur*'dan geldiği açıktır. Moğol yazı dilinde kullanılan *ağur* biçimi de *a'ur*'u doğrulamaktadır. Bu biçimin Sartçada da *ağır* olarak saklandığını yukarıda görmüştük.

Róna-Tas'ın Prototürkçe *uğuz*'ün *uğmak* kökünden geldiği yolundaki savını bir yana bırakalım. Onun *uğuz* biçimini Radloff sözlüğünde geçtiğini gördüğümüz *uğuz*'a dayandırdığı anlaşılıyor. Oysa bu biçim basit bir yazı yanlışından kaynaklanan bir veridir. Radloff, *uğuz*'u Pavet de Courteille'den aktardığını bildirmişse de, bu verinin birçok Çağatayca kaynaktan geçen *oğur*'dan başka bir şey olmadığını fark etmemiştir.¹ Anlaşılan Radloff sözlüğünde geçen *oğur* biçimi Róna-Tas'ın da gözünden kaçmıştır.

¹ Bu söz Şeyh Süleyman efendinin Çağatayca sözlüğünde de *oğur* biçiminde geçmektedir. Ayrıca, bu söz *sokkur* maddesinde de kullanılmıştır: *sokkur* 'büyük dibek, havan, soku, oğur'. (Çağatayca *sokkur* biçimi de tartışılmaya açık bir veridir.)

Radloff'un verdiği Çağatayca *oğuz* ~ *uğuz* örneği düşündürücüdür. Bu yanlış veriler G. J. Ramstedt gibi büyük bir dil bilgini bile yanıltmıştır.

Yukarıda bildirdiğim gibi, Çağatayca *oğur* sözü Moğolca bir alıntıdır. Radloff'un Pavet de Courteille'den aldığı Çağatayca *uğuz* biçimi ise yanlış bir veridir. Türk diyalektlerinde, Farsçada ve başka dillerde kullanılan biçimleri göz önüne alarak bu verinin *oğur* diye düzeltilmesi kolaydır. Bu bakımdan Róna-Tas'ın dayanak olarak kullandığı *uğuz* biçimine güvenilemez.

Radloff'un verdiği "Osmanlıca" *peyley* پایلاي 'der lederne Handschuh' biçimi de tartışılmaya açık ilginç bir veridir. Şemsettin Sami'nin *Kamus-i Türkî*'sinde *peyley*'e benzer bir veriye rastlayamadım.

Anadolu ağızlarında eldivene *elcek*, *elçek* ve *ellik* gibi birtakım adlar verildiğini biliyoruz. Ancak yurdumuzda Radloff'un verdiği *peyley*'e benzer bir ad kullanıldığı tespit edilmemiştir. Bu bakımdan Radloff'un پایلاي biçimini eski bir sözlükten aldığı açıktır. Örneğin Pavet de Courteille buna benzer bir biçim vermiştir: *بیل* 'gantelet à l'usage des fauconniers'. Şeyh Süleyman efendi de *بیالی* biçimini 'eldiven' olarak almıştır.

Budagov (I, 298) بهله biçimini 'kelepçe, avcılarının kullandıkları deri eldiven' olarak vermiştir. Yazar Kalküta sözlüğünde bu verinin بهکه biçiminde geçtiğini de bildirmiştir. Budagov'un bu veriyi "Farsça" diye göstermesi ilginçtir. Ayrıca, Budagov Tatarca *بیالی*, *بیائی*, *بیهدلی* ve Altayca *meley* میلای biçimlerini de saymıştır.

Radloff'un bu veriyi *meley*'le birleştirdiği göze çarpıyor. Altay, Televüt, Kuğu, Şor gibi birtakım diyalektlerde *meley* 'die Handschuh' demektir. Bundan başka, Radloff sözlüğünde Kırgızca (yeni terminolojiye göre Kazakça) *bialay* 'der Fausthandschuh' biçimi de yer almıştır.

Çağdaş Türk diyalektlerinde eldivene verilen bu adların Moğolcadan alındığını biliyoruz. Moğol yazı dilinde *begeley* 'eldiven' olarak yaygındır. Kalmıkçada *bēkē* 'Fausthandschuh' (Ramstedt, *Kalmückisches Wörterbuch* 44 a) biçiminin kullanıldığını görüyoruz. Ramstedt, Kalmıkça sözlüğünde Nogayca *biyeley* biçimi yanında Çağatayca *behli* biçimini de vermiş, ancak bu biçimi "ungenau" diye nitelemiştir. M. Räsänen (*Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türksprachen*. Helsinki 1969) Çağatayca *behle*, *behli* yanında Türk diyalektlerinde kullanılan belli başlı verileri saymışsa da, "Osmanlıca" *peyley* biçimine yer vermemiştir (67-68. s.).

L. Ligeti, "O mongol'skih i tjurkskih jazykah i dialektah Afganistana" (*Acta Orientalia Hungarica* IV, 1954, 93-117. s.) başlıklı yazısında (107. s.) Moğolca *begeley*'in Hazaralar arasında *bēkē* 'deri eldiven' biçiminde geçtiğini bildirmişti.

Radloff'un verdiği "Osmanlıca" *peyley* biçiminin Çağatayca sözlüklerden aktarıldığı açıktır. Bu biçimin "Osmanlıca" bir veri olmadığı da açık bir gerçektir.

Radloff'un verdiği Tatarca (Tobol) *ukı* 'der Hobel' biçimi de ilginç bir veridir.

Radloff'un sözlüğünde sık sık birtakım birleştirme ve karşılaştırmalar yaptığını biliyoruz. Ancak *ıtkı* maddesinde her nedense bir birleştirme yapılmamıştır.

Bu verinin Kazan Tatarcasında kullanılan *ıskı* 'der Hobel' biçimiyle birleştirilmesi kolaydı. Düzeltiyorum: Bu verinin Tatarca *ıskı* biçimiyle birleştirilmesi gerekirdi. Bu birleştirme sonunda *ıtkı* biçiminin bir yazım yanlışından kaynaklandığı da ortaya çıkardı.

Tatarca (Kazan) *ıskı* Türk diyalektlerinde yaygın olarak kullanılan bir türevidir. Bu türevin Tatarca *ıımak* 'reiben, einreiben, kratzen' kökünden geldiği açıktır. Tatarca *ıımak* yanında diyalektlerde *yıımak* 'reiben, abreiben', 'glatt machen, poliren, hobeln' biçimi de göze çarpıyor. Tobol Tatarcasında kullanılan *yııskı* biçimi de bu kökten çıkmıştır. Bu türev karşısında *ıtkı* biçimi bir kat daha ilginç bir veri değerini kazanıyor.

Bu sorunu çözmek için *ıtkı*yı *ıskı* ile birleştirmek gerekir. İlk bakışta *ıtkı* ile *ıskı*'nın birleştirilmesi güçtür. İlk bakışta... Yoksa bu birleştirme çok kolaydır. Açıklayalım: Radloff'un bu veriyi Giganov'un *Slovar' Rossiysko-Tatarskiy* (1804) adlı sözlüğünden aldığı tahmin ediyorum. Giganov'un sözlüğünü Ankara'da bulamadım. Ancak bu sözlükte verilerin Rus harfleriyle yazıldığını biliyoruz. Rus alfabesinde *ş* ve *ı* harflerinin yazıda birbirine çok benzediğini görüyoruz. Bu sebeple, bu harfleri yazıda birbirinden ayırt etmek için bir çizgi kullanılmaktadır. İşte Radloff'un bu veriyi aktarırken *ıskı*'nın *ı*'sini belirtmek için bu çizgiyi kullanmadığı veya yanlışlıkla harfin üstüne koyduğu anlaşılıyor. Bunun üzerine Tatarca *ıskı* biçimi kolaylıkla *ıtkı*'ya çevrilmiştir.

Radloff sözlüğünün *Index*'ini yapan A. von Gabain, bu yanlış fark etmemiş, *Hobel* maddesinde *ıskı* yanında *ıtkı* biçimini de vermiştir.

Martti Räsänen (*Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*) *ıımak* (167 b) ve *yıımak* (202 a) üzerinde durmuş, ancak *ıtkı* biçimine yer vermemiştir.

Rusya'da çıkan Türkçe sözlüklerde de buna benzer birtakım yanlışlara rastlandığını görüyoruz. Örneğin, V. V. Katarinskiy, *Başkirsko-russkij slovar'* (Orenburg 1899) başlıklı sözlüğünde 'kurum' olarak kullanılan Başkurtça *koros* sözünü vermiştir. Zoltán Gombocz, *Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache (Mémoires de la Société Finno-Ougrienne XXX, 1912)* adlı eserinde (130. madde), Macarca *korom* 'kurum' sözünün Türkçe karşılıklarını sıralarken bu veriyi de saymıştı. Yalnız, Türk diyalektlerinde kullanılan *kurum* (~ *kurun*) biçimleri yanında Başkurtça *koros*'a ? işaretiyle yer vermişti.

Türk diyalektlerinde *kurum*'un karşılığı olarak yalnız Başkurtçada *koros* biçiminin kullanılması ilginçtir. Vilmos Pröhle, Başkurtçada *korom* biçiminin

kullanıldığını bildirmişti (*Keleti Szemle* V, 1904, 254. s.). Bu durumda tanınmış Macar Türkologunun *kurum* biçimi yanında *koros*'u kuşku ile karşılaması doğaldır.

Katarinskiy sözlüğünde gördüğümüz verinin bir yazım yanlış sonunda ortaya çıktığı açıktır. Bu sebeple, *koros*'u *korom* diye düzeltebiliriz.

Tatarcada kullanılan *ışkı* (~ *yışkı*)'nın Anadolu ağzlarında da geçtiğini görüyoruz. Şemsettin Sami, *Kamus-i Türki*'de *ıçkı* biçimini vermişse de, yerel ağzarda daha çok *ışkı* biçiminin geçtiği göze çarpıyor. Örneğin Çanakkale, Kırklareli, Tekirdağ illerinde *ışkı* 'iki ucu saplı eğri bıçak' olarak kullanılmaktadır. Sakarya ilinde, Akyazı ve çevresinde *ıçkı*, Bursa'nın İnegöl ilçesine bağlı Çeltikçi'de ise *ıçkı* biçimi geçmektedir.

J. Németh, "Das Zimmerhandwerk der Turko-bulgaren im Spiegel der alttürkischen Lehnwörter der ungarischen Sprache" (*Acta Orientalia Hungaricae* XVIII, 1965, 44-60. s.) başlıklı yazısında (58-60. s.) Macarcada marangoz rendesine verilen *gyalu* adını Türk diyalektlerinde kullanılan *yışkı* (*ışkı*) biçimleriyle birleştirmişti. Ona göre, *yışkı* (> *ışkı*) adı Türk diyalektlerinde kullanılan *yışmak* (> *ışmak*) kökünün araç adlarının yapımında kullanılan *-kı* ekiyle kurulmuş bir türevidir. Ancak, Macarca *gyalu* doğrudan doğruya Türkçe *yışkı* ile birleştirilemez. J. Németh'e göre, Macarca *gyalu*, *yışmak*, *yışmak* kökünün *-k* (> *-ğ*) ekiyle kurulmuş Türkçe **yışğ* veya **yışğ* türevinin Bulgarca **cılağ* veya **cılağ* biçimiyle açıklanabilir.

Macar dilinin *étymologique* sözlüğünde (*A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest 1967. I, 1118-1119. s.) Macarca *gyalu*'nun kökeni üzerinde durulurken J. Németh'in açıklaması özet olarak verilmişse de, Tatarca *ı-kı* biçiminden söz edilmemiştir. Lajos Ligeti, *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban* (Budapest 1986) adlı eserinde Macarca *gyalu*'nun kökeni üzerinde durmamıştır. Anlaşılan yazar, J. Németh'in açıklamasına katılmamıştır.

"Osmanlıca" *bağdu* باغدو 'der Lichtstrahl, Sonnenstrahl' biçimi büsbütün ilginçtir. Bu veriyi Redhouse (*bağdu* باغدو 'a ray of sunshine') ve Barbier de Meynard (باغدو 'rayons du soleil; lumière, éclat') da vermiştir. Barbier de Meynard'ın bu veriyi Ahmet Vefik Paşanın sözlüğünden aldığını sanıyorum. Radloff, *bağdu*'yu Budagov sözlüğünden aktarmıştır. Bu sözlükte (233 a) *bağdu* 'ışın, şua' olarak verilmiştir. Budagov bu veriyi Kalküta sözlüğünden aldığını bildiriyor. Buna göre, *bağdu* Çağatayca bir veridir. Bu sebeple, Radloff'un *bağdu*'yu "Osmanlıca" bir veri olarak vermesi yanlıştır. Bundan başka, Çağatayca *bağdu* biçimi de yanlıştır. Benim inancıma göre, bu veriyi *yağdu* diye düzeltmek gerekir. Gerçekten bu söz Çağatayca sözlüklerde *yağdu* باغدو, *yağtu* ياغتو ve *yaktu* ياقتو 'die Helligkeit' (Radloff) olarak geçmektedir. Pavet de Courteille باغدو, ياقتو, 'éclat, brillant' (530. s.) yazımları yanında باغدو

'lumière, splendeur; brillant, limineux' (528. s.) biçimini de vermiştir. Çağatayca *yağdu* biçimini Budagov (II, 334 b) da aktarmıştır.

Yaşayan diyalektlere gelince : Tatarcada *yaktı* 'das Licht' (Radloff) olarak yaygındır. Ancak, Tatarcada *yaktı* biçimi yanında *caktı* جاقتي da 'das Licht' (Radloff) olarak kullanılmaktadır.

Eski "dilci"ler *Tarama Dergisi*'nde (1, İstanbul 1934) *bağdu*'yu Osmanlıca bir veri olarak (*şua* karşılığı) saymışlardır.

Karl H. Menges, "Report on the Second Excursion to Taškent for Research in Çayataj Manuscripts" (*Central Asiatic Journal* XI, 1966, 87-133. s.) başlıklı yazısında (108. s.) Çağatayca ياغدو biçimi üzerinde durmuştu. Yazar, Radloff sözlüğünde geçen Çağatayca *yağdu*, *yaktu*, *yaktı* biçimlerini *yak-ut-ı* diye açıklamıştı. Ona göre, *yağdu* yan biçimi *yağmak* kökünün bir türevine benzediği için olağan dışı bir biçimdir. Menges, bu sözün Kâşgarlı Mahmud'un sözlüğünde geçmediğini de vurgulamıştı.

Gerhard Doerfer (*Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*. IV, Wiesbaden 1975) Farsça *yandu* 'light, the rays of the sun, sunshine' biçiminin *yağdū* veya *yakdū* diye okunması gerektiğini vurgulamıştı (1902. madde).

Yazar, Türkçe *yağdu* veya *yakdu* biçiminin *yak-* 'anzünden, entflammen' kökünden *-tu*, *-du* ekiyle kurulduğunu bildirdikten sonra eski ve yeni Türk diyalektlerinde kullanılan belli başlı verileri saymıştı. *Söz Derleme Dergisi*'ne dayanarak Malatya'dan derlenen *yaktu* 'ışık, lâmba' biçimini de vermişti.

Radloff'un verdiği "Osmanlıca" *bağdu* biçimi Menges ve Doerfer'in gözüne çarpmamıştı.

Yukarıdan beri saydığım bilgi ve verilere dayanarak Radloff'un Budagov'dan aktardığı verinin *yağdu* diye düzeltilmesi gerektiğini söyleyebilirim. Radloff'un bu veriyi "Osmanlıca" diye nitelendirmesi de yanlıştır.

Ne var ki bu düzeltme *yaktu* sözünün Anadolu Türkçesinde kullanılmadığı anlamına gelmez. Eski kaynaklarda bu sözün ياختو ve يختو 'nur, ziya, şüle, aydınlık' biçiminde geçtiğini *Tarama Sözlüğü*'nden öğreniyoruz.

"Osmanlıca" *şire* 'ein viereckiger Tisch' biçimi de yanlış bir veridir. Radloff bu verinin Osmanlıcadan başka Çağatayca ve Kırım Tatarcasında da kullanıldığını bildirmiştir. Ancak, Anadolu alanında *şire*'ye benzer bir veriye rastlandığını bilmiyorum. Kırım Tatarcasında kullanılıp kullanılmadığı da özel olarak araştırılmaya değer bir sorundur.

Radloff'un bu veriyi Budagov'dan aktardığını sanıyorum. Budagov *şire*'yi "Türkçe ve Çağatayca" bir veri olarak almıştır.

Bu duruma göre, *şire* yalnız Çağatayca kaynaklarda geçen bir veridir.

G. J. Ramstedt (*Kalmückisches Wörterbuch* 359 b) *şire* biçiminin Moğolcadan alındığını açıklamıştı. Yalnız, Ramstedt'in Radloff'a uyarak *şire*'yi "osm. çag. kom".¹ bir veri olarak göstermesi yanlıştır.

Radloff'un *şire*'yi "Osmanlıca" bir veri olarak göstermesi yalnız Ramstedt'i yanıltmamıştır. L. Ligeti de "Mongolos jövevényiszavaink kérése" (*Nyelvtudományi Közlemények* XLIX, 1935, 190-271. s.) başlıklı çalışmasında (268. s.), Radloff'a dayanarak *şire*'yi Türkçe ("Osmanlıca") bir veri saymıştır.

Radloff, Çağatayca *törey* تورای 'das Ferkel' biçimini Vámbéry'den olduğu gibi aktarmıştır. Martti Räsänen (*Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen* 401 b) de bu veriyi Radloff'tan almıştır. Vámbéry'nin verdiği تورای yazımının *törey* diye okunmasını yanlış olduğunu sanıyorum. Kırgızcada (yeni terminolojiye göre Kazakçada) kullanılan *toray* 'ein junges Wildschwein' biçimini göz önüne alarak Çağatayca *törey*'i *toray* diye düzeltebiliriz.

Räsänen (*Versuch...* 490 a) Kazakça *toray*'ın Moğolcadan alındığını bildirmişse de, Çağatayca *törey* biçimini *toray*'la birleştirmemiştir. G. J. Ramstedt (*Kalmückisches Wörterbuch* 401 b) Ölotçe *torā* 'Ferkel des Wildschweins' biçiminin Moğolca *toray*'dan geldiğini açıklamış, ayrıca Çağatayca ve Kırgızca (Kazakça) *toray* biçimini de vermiştir. Anlaşılan Ramstedt, Radloff'un verdiği *törey*'i sessizce *toray* diye düzeltmiştir.

Çağatayca *toğur* توغور 'der Ständer für die Jagdvogel' biçimi de tartışılması ve düzeltilmesi gereken bir veridir.

Radloff, Çağatayca توغور yazımını *toğur* diye okurken Kırgızca (Kazakça) *tuğur* 'der Ständer für den Jagdvogel' biçimini göz önüne almadığı gibi, Kazakça *tuğur*'un Kara Kırgızca (Kırgızca) karşılığı olan *tür* biçimini de değerlendirmemiştir. K. K. Yudahin de Kırgızca sözlüğünde bu biçimi *tür* olarak vermiştir.

Bu veriler göz önüne alınarak Çağatayca *toğur*'u *tuğur* diye düzeltmek kolaydır.

Martti Räsänen'e göre (*Versuch ...* 496 b), Kazakça *tuğur* ve Kırgızca *tür* Moğolcadan alınmıştır. Radloff'un verdiği Çağatayca *toğur* biçimi Räsänen'in gözünden kaçmıştır.

Radloff'un verdiği Çağatayca *toğuz* توغوز 'das Nest, das Loch, der Köcher' biçimi de ilginç bir veridir. Pavet de Courteille de bu veriyi توغوز 'nid; carquois' diye almıştır.

Radloff sözlüğünde verilen "Osmanlıca" *körşe* کورشه 'eine feste Kruste, die sich auf dem Schnee bei sehr kaltem Wetter bildet' biçimi Redhouse

¹ Ramstedt'in sözlüğünde Radloff'un "krm." (Sprache der Krimtataren) kısaltması yanlışlıkla "kom." (Komanisch) diye çıkmıştır.

sözlüğünden alınmıştır. Şemsettin Sami de *كو شه* biçimini vermiştir. Ancak *Türkçe Sözlük*'te 'yerdeki karın yüzünde buz tutmuş olan tabaka' olarak *köreşe* biçimi yer almıştır.

"Osmanlıca" *belek* بِلَكْ، بِلَاكْ 'der Hügel' biçimi de ilginçtir. Radloff bu veriyi *bel* 'der Hügel, die Schlucht, ein enger Bergpass' sözüyle karşılaştırmakla yetinmiştir. Türkçe *bel* ile bu biçim arasındaki ilişkiyi bir yana bırakalım. "Osmanlıca" بِلَاكْ، بِلَاكْ yazımlarının *belek* diye okunması yanlıştır. Yazar, sözlüğünün başka bir yerinde بِلَكْ yazımını *belik* 'der Hügel' diye okumuştur. بِلَاكْ yazımının *belik* diye okunması da yanlıştır.

Radloff'un *belek* diye okuduğu بِلَاكْ yazımı altında Türkçe *belen* sözü saklanmıştır. Onun *belek* ve *belik* diye okuduğu بِلَكْ yazımını da *belen*'den başka bir şey olamaz. Anadolu ağzlarında *belen* 'tepe', 'sirt, bayır, yamaç, dağ eteği' ve 'dağ üzerindeki yüksek geçit' gibi anlamlarda kullanılmaktadır. *Türkçe Sözlük*'te *belen* 'dağ sırtlarında geçit veren çukur yer' olarak yer almıştır.

'Tepe', 'sirt', 'geçit' gibi anlamlara gelen sözlerin yer adlarında yaygın olarak kullanıldığını gözlüyoruz. 'Tepe' olarak kullanılan *belen* de yurdumuzda yer adı olarak sık sık yer almaktadır. İşte birkaç örnek: *Belen* (Antalya, Aydın, Bolu, Çanakkale, Çankırı, Eskişehir, Gümüşhane, Isparta, İçel, İzmir, Kastamonu, Manisa, Muğla, Ordu, Samsun, Sinop, Zonguldak); *Belenalan* (Ankara, Bilecik); *Belenbaşı* (Ordu, Denizli); *Belence* (Denizli, Isparta); *Belençal* (Kastamonu); *Belenhan* (Muğla); *Belenkavak* (Muğla); *Belenoluk* (İçel); *Belenpınar* (Muğla); *Belenyayla* (Antalya). Bu örnekleri *Akbelen* (Sinop), *Bozbelen* (Ordu), *Gökbelen* (İçel, Kastamonu), *Karabelen* (Aydın), *Kızılbelen* (Giresun) gibi yer adlarıyla çoğaltmak kolaydır.

Bütün bu veri ve örnekler, Radloff'un 'tepe' olarak verdiği "Osmanlıca" *belek* ve *belik* biçimlerinin yanlış olduğuna tanıklık etmektedir.

"Osmanlıca" *külk* كَوْلْكْ 'der Melkeimer" biçimi de üzerinde durulmaya değer bir veridir.

Radloff'un diyalektlerde kullanılan sözler arasında karşılaştırmalar yaptığını ve sık sık bağlantı kurduğunu gözlüyoruz. Ancak *külk* maddesinde bir gönderme yapmamıştır. Oysa bu verinin "Osmanlıca" *külek* كَوْلْكْ 'ein Gefäß mit Henkeln, Henkelkrug' biçimiyle birleştirilmesi kolaydı. Şemsettin Sami *külek* biçimini saydığı gibi, daha sonra çıkan Türkçe sözlüklerde de bu biçim yer almıştır. Anadolu ağzlarında bal, yağ, yoğurt gibi şeyler koymaya yarayan tahta kovaya *külek* adının verildiğini biliyoruz. Yerel ağzlarla *külek* biçimi yanında *küvlek* (> *güvlek*) gibi birtakım yan biçimler de göze çarpıyor. Ne var ki Radloff'un verdiği *külk* biçimine benzer bir veriye rastlanmamaktadır. Bu bakımdan onun verdiği *külk*'ü de *külek* diye düzeltmek gerekir, inancındayım. Türkçe *külek* sözü yurdumuzda yer adı olarak da kullanılmaktadır (*Külekçi, Külekli*).

Radloff'un verdiği "Osmanlıca" *kösene* 'eine Art Wicke als Futter für die Ochsen' biçimi de tartışılmaya açık bir veridir. Radloff bu veriyi Redhouse'dan aktardığını yazmıştır. (Kısaltmalar bölümünde Redhouse'un adı Rdh. diye kısaltılmış, ancak *kösene* maddesinde R. kısaltması kullanılmıştır.)

Şemsettin Sami *Kamus-i Türkî*'de bu sözü *küşne* 'kara burçak' olarak vermiştir. Bu söz *Türkçe Sözlük*'te de *küşne* olarak yer almıştır. Bu sözü Anadolu ağızlarında yaygın olarak kullanılan *küşne* 'burçak' biçimi de doğrulamaktadır.

Radloff'un verdiği "Osmanlıca" *gülac* کلاج 'ein Kuchen' biçimi de yanlıştır. Bu biçimin de *güllâç* diye düzeltilmesi gerektiği açıktır. Dilimizde *güllâç* 'nişastadan yapılan çok ince kuru yufka' ve 'bu yufkadan yapılan tath' olarak yaygındır.

Radloff sözlüğünde geçen "Osmanlıca" *haral* هرل 'der Pflug' da ilginç bir veridir. Radloff bu veriyi Zenker sözlüğünden aldığını bildiriyor. Ne var ki Zenker *haral*'ı Doğu Türkçesinde kullanılan bir veri olarak gösteriyor. Zenker'in Çağataycaya Doğu Türkçesi (*to*, turc oriental) adını verdiğini biliyoruz. Gerçekten Budagov *haral*'ı Çağatayca bir veri olarak Vámbéry'nin *Çagataische Sprachstudien* adlı eserinden almıştır. Daha sonra Pavet de Courteille de *Dictionnaire turk-oriental* adlı sözlüğünde *haral*'ı 'charrue' diye vermiştir.

G. J. Ramstedt, "Ein anlautender stimmloser Labial in der mongolisch-türkischen Ursprache" (*Journal de la Société Finno-Ougrienne* XXII: 2) başlıklı yazısında (19. s.), Doğu Türkçesinde ve Osmanlıcada geçen *haral* 'Pflug' biçiminin Moğolcadan alındığını yazmıştı. Yazar, *haral*'ı Moğolca *aral* 'Schlitten; Femerstange' biçimiyle birleştirmişti. Bundan başka, Ramstedt Moğolca *aral* biçimini Türkmencede sabana verilen *azal* adının karşılığı saymıştı.

Paul Pelliot, "Les mots à h initial, aujourd'hui amuie, dans le mongol des XIIIe et XIVe siècles" (*Journal Asiatique* 1925, I, 193-263. s.) başlıklı yazısında, Ramstedt'in çalışmasını değerlendirirken bu birleştirmeyi tartışmamıştı. N. Poppe, "Altaiisch und Urtürkisch" (*Ungarische Jahrbücher* VI, 1927, 94-121. s.) adlı yazısında Tatarca *arış* 'Femerstangen' biçimini Moğolca *aral*'la birleştirmişti (113. s.). Buna karşılık Martti Räsänen, "Sprachliche Miscellen" (*Ungarische Jahrbücher* XIX, 1939, 99-103. s.) başlıklı yazısında Ramstedt'in ortaya attığı bu birleştirme üzerinde durduğu gibi, *Materialien zur Lautgeschichte der türkischen Sprachen* (Helsinki 1949) adlı eserinde (21. s.) de *haral* biçimine değinmişti. Räsänen, "Uralaltaische Forschungen" (*Ural-Altäische Jahrbücher* XXV, 1953, 19-27. s.) başlıklı yazısında da Moğolca *aral* ve Türkçe *arış* üzerinde durmuştu. Yazar, Özbekçe *haral* 'Pflug' biçimini de vermişti. Daha sonra "Tü. anl. h- als Überbleibsel des alt. p-" (*Ural-Altäische Jahrbücher* XXXIII, 1961, 146-148. s.) adlı yazısında da Türkmence *azal*, "Osmanlıca" ve Özbekçe *haral* biçimlerini saymış, Türk dialektlerinde kullanılan bu biçimlerin Moğolca *aral* (Orta Moğolca *haral*)'dan alındığını vurgula-

mişti. Son olarak, Räsänen *étymologique* sözlüğünde de *haryl'* (26 a) ve *azal* (33 a) biçimlerine yer vermişti.

Ymär Daher, *Agricultura Anatolica. I. Die volkstümlichen landwirtschaftlichen Geräte. Eine wort- und kulturgeschichtliche Untersuchung mit besonderer Berücksichtigung der Türkvolker* (Helsinki 1970) adlı eserinde, Türklerin saban, tarla sürgüsü, tarla çapası, kürek, bel, orak, yaba, diren (veya dirgen) gibi ekincilik âletlerine verdikleri adları gözden geçirmiş, Türkmenlerin sabana verdikleri *azal* adını da saymıştı. Yazar, döne döne verilen *azal ~ haral* birleştirmesi üzerinde de durmuştu.

Eski bir yazımda Daher'in eserini değerlendirmiştim (*Türkiyat Mecmuası* XIX, 1977-1979, 283-308. s.). O yazımda (285-286. s.) *azal ~ haral* birleştirmesine değinmiş, "Osmanlıca" (Türkçe) sözlüklerde *haral* biçimine rastlanmadığını vurgulamıştım. Ayrıca, Anadolu ağzlarında 'saban' anlamına gelen ve *haral* (veya *aral*) biçimine benzer bir veriye bu güne değin rastlanmadığını da yazmıştım.

Gerhard Doerfer (*Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. II, Wiesbaden 1965*) *haral* biçimi üzerinde durmuşsa da (454. madde), Radloff'un verdiği "Osmanlıca" *haral* biçiminin Çağatayca bir veri olduğunu fark etmemişti.

Bütün bu tartışmalarda Ramstedt'in yazısından başlayarak *azal* sözünün kökeni üzerinde durulmamıştı. Ancak K. K. Yudahin'in Kırgızca sözlüğünde bu yolda ilginç bir veri gözüme çarptı: Kırgızca *abzal* 'kara saban'. Yudahin bu adın Kırgızcanın güney kolunda kullanıldığını bildiriyor. Bu kolda *abzel* biçiminin geçtiğini de görüyoruz. Batı Çin'de yaşayan Kırgızların kara sabana *kolabzal* adını verdiklerini de öğreniyoruz.

Yudahin, Kırgızca *abzal* (> *abzel*) adının Farsçadan geçtiğini bildirmişse de, *abzal*'ın Farsça karşılığını vermemiştir. Kırgızca *abzal*'ın Farsça *abzâr* 'âlet; aygıt; takım' (Yu. A. Rubinçik, *Persidsko-russkij slovar*. Moskova 1970) sözüne dayandığı anlaşılıyor. Kırgızcada *abzal*'ın daha çok 'âlet' ve 'takım' olarak kullanılması bu birleştirmeyi kolaylaştırıyor. Türkmencede gördüğümüz *azal*'ın Kırgızca *abzal*'ın bir yan biçimi olduğu açıktır. Bu durum karşısında Moğolca *aral*'ın Türkmence *azal*'la birleştirilmesi olanaksızdır.

8. Son olarak Radloff sözlüğünün değerini açıklamaya çalışalım.

Bu eser çıktığı günden beri Türk diliyle uğraşanların sık sık kullandığı bir başkaynaktır. Bu güne değin eski ve yeni Türk diyalektleri alanında bundan daha kapsamlı bir sözlük çıkmamıştır. Gerçekten bu sözlüğün yerine geçebilecek yeni bir eser verilememiştir.

Radloff, üzerinde 52 yıl çalıştığı sözlüğüne "deneme" (Versuch, opyt), "Türk Diyalektleri Sözlüğü Denemesi" adını vermişti. Bu sözlüğün yeni ve eski

Türk dialektleri alanında bir “deneme” olduğu bir gerçektir, ama... Yaklaşık yüz yıldan beri bütün Türkologların sürekli olarak kullandıkları bir “deneme”!

Radloff'un birçok eser verdiğini gördük. Ancak, abarttığımı sanmadan söylüyorum, Radloff'u Radloff yapan bu sözlüktür, bilim çevrelerinde “Radloff” diye anılan bu sözlük...

• Türk Dili, TDK Yay.S:444, Aralık 1988